

MAHALA ȘI PERIFERIE ÎN ROMANUL INTERBELIC

Alexandru Farcaș*

Puține toposuri ale literaturii noastre s-au confruntat, de-a lungul timpului, cu o mai persistentă lipsă de interes a criticii decât acela al periferiei bucureștene. Într-un fel, poziția ex-centrică din teritoriu s-a repercutat pe plan simbolic. A contribuit la aceasta, cu siguranță, și complexul nostru periferic, manifestat acut și înainte, și între cele două războaie mondiale. Astfel, începând cu direcția junimistă și până la finele epocii interbelice, destinele *mainstream*-ului literar au fost direcționate pe trasee paralele celor pe care a evoluat proza periferiei. Pe de altă parte, motivația acestei marginalizări rezidă și în recolta săracă de opere notabile. Exilat de critică fie la capitolul „târgurilor unde se moare”, adjudecat de geniul lui Caragiale ori redus la latura pitorească care-l circumscrie, mediul suburban nu și-a aflat, în anii '20–'30, marele scriitor care să-l propulseze sub luminile rampei. Dat afară pe ușă de critica și de istoriile literare (soartă pe care a împărtășit-o, ulterior, și în timpul regimului comunist, care s-a servit exclusiv de evocarea problemelor sociale interbelice, în scop propagandistic), el a revenit – obsesiv și acuzator – pe fereastra deschisă către ficțiune de reportaj. În ultima vreme, profitând de relativa acalmie a fronturilor ideologice, istoricii, antropologii și sociologii, preocupați de depășirea clișeele idealizante ale unui „Mic Paris” chemat să răscumpere mari drame istorice și identitare, au intuit funcția genetică a periurbanului în definirea mitologemului bucureștean. Eliberate de prejudecățile „purismului” culturii înalte, studiile actuale au plonjat în arheologia marginalului, aducând la suprafață fragmente de viață semnificative.

Încercând să găsim calea de acces spre înțelegerea specificului fenomenului suburban bucureștean, ne lovim de un obstacol terminologic: distincția dintre „mahala” și „periferie”. O confuzie între cele două entități a persistat în cultura noastră și sursa ei o constituie neînțelegerea procesului evolutiv al fenomenului marginal. Trebuie, mai apoi, să ținem cont și de modul particular în care s-au dezvoltat Bucureștii, în comparație cu alte orașe. Modelul organic de extindere a condus urbea către o evoluție haotică, în detrimentul planificării centralizate, dictate de rațiuni conducătoare, specifice apusului Europei. Nu edificarea unei ordini și a unei administrări corespunzătoare a primat aici, ci necesitățile sociale, economice și religioase ale populației¹, locuințele suferind modificări dictate de bunul plac al

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române.

¹ Joachim Vossen, *București. Dezvoltarea spațiului urban de la începuturi până în prezent*, București, 2007, p. 68.

proprietarilor. Din cele mai vechi timpuri, orașul cuprindea așezări autonome, organizate în jurul unei biserici, numite la început enorii, iar mai târziu mahalale. Între ele existau spații vaste, formate din lacuri, brațe ale râurilor Dâmbovița, Colentina, Bucureștioara etc., livezi, câmpuri și maidane. Burghezia urbană (negustori, funcționari, intelectuali etc.) locuia, alături de categorii mai nevoiașe, mahalalele amplasate deopotrivă la marginea, cât și înspre centrul orașului. Centrul și periferia coexistă pașnic în lumea aceasta levantină, tendința de coabitare dovedindu-se extrem de tenace peste vreme. După intrarea în vigoare a Regulamentelor Organice însă, apare și preocuparea edililor de a stopa proliferarea mahalalelor² centrale, care „se topesc în sânul unui oraș cosmopolit”³. Cu toate acestea, fenomenul rezistă încă un secol, astfel încât putem afirma că mahalaua reprezintă forma specifică a periferiei bucureștene în secolul al XIX-lea și chiar până la începutul secolului al XX-lea, un fenomen mai degrabă social decât teritorial.

Deși reflectarea în literatură a aventurii desprinderii de vechea mentalitate fanariotă și consolidarea orânduieiilor occidentale nu începe nici cu *Noaptea furtunoasă*, nici cu *Momentele* – Hasdeu, Bujoreanu, Filimon, Costache și Iorgu Caragiale captând frânturi ale acestui moment istoric, intuit în întregul său potențial comic –, viziunea critică a unui scriitor de anvergura lui Caragiale a provocat o furtună identitară. „Suntem oare «o rasă proastă»?”, se încruntă spre defăimător, în 1903, Pompiliu Eliade. Insistența asupra trăsăturilor suburbane în configurarea modelului psiho-comportamental muntenesc (și, în particular, bucureștean), mahalagizarea întregii societăți, urmare a îmbrățișării „formelor fără fond” liberale au inflamat spiritele. Detractorii l-au învinuit pe „cel din urmă ocupant fanariot” (este formula memorabilă, dar nedreaptă, a lui N. Davidescu) de inaderență la spiritul local, de persiflare sistematică a românismului. În capitolul dedicat Munteniei din *Spiritul critic în cultura românească*, după ce identifică obiectul satirei caragialești în liberalism și în efectele propagării sale asupra obiceiurilor, atitudinilor, moralei, limbajului etc., Garabet Ibrăileanu operează o reducere fundamentală asupra naturii duhului mahalagesc al lui Mache și Lache: „Dar trebuie să ne înțelegem asupra acestui cuvânt. *Mahalaua*, pe care o satirizează Caragiale, nu e o categorie socială, clasa de mici burghezi, de mici funcționari, care stă în suburbie, și ale cărei mijloace materiale, ca și cele intelectuale, sunt restrânse. *Mahalaua*, pe care a satirizat-o Caragiale, e o categorie psihologică. E vorba de mahalaua intelectuală, în care intră oameni din toate categoriile sociale, în orice caz din multe categorii sociale: și mici burghezi, și funcționari inferiori –, dar și oameni bogați, suspuși, și funcționari superiori, și chiar, uneori, odrasle din clasa «nobilă»”⁴. Independent de categoria socială din care provin, personajele aparțin aceleiași familii sufletești și culturale. Sunt cuprinși în această descriere toți reprezentanții claselor „noi”, care

² Adrian Majuru, *Cum trăiau românii odinioară*, București, Adevărul Holding, 2011, p. 227.

³ Adrian Majuru, *Bucureștii mahalalelor sau periferia ca mod de existență*, București, Editura Compania, 2003, p. 8.

⁴ G. Ibrăileanu, *Spiritul critic în Muntenia – Critica socială extremă: Caragiale*, în *I.L. Caragiale interpretat de:*, București, Editura Eminescu, 1974, p. 72.

au primit, prin intermediul liberalismului, formele exterioare ale civilizației occidentale, vădindu-se ridicoli prin limbaj, prin numele care le deconspiră originea recentă (Popești, Ionești, Vasilești, Iconomești), prin agitația inutilă, prin prostie și imoralitate. Tulburarea palierelor societății a avut, observă Ibrăileanu, în primul rând efecte psihologice. Cum anume se deconspiră acești campioni ai aparențelor aflăm și din studiul lui Pompiliu Constantinescu, *Poezia personajilor lui Caragiale*: oameni mediocri, stăpâniți la modul absolut de instinctul de conservare, ei devin agitați înaintea imprevizibilului, scoțând la iveală, necenzurate, tarele morale și lacunele de educație⁵. O simplă răsucire a sistemului de oglinzi le face să reflecte rictusuri și atitudini grotești. Mahalagiul este resimțit, la nivelul Centrului normat prin codul comportamental occidental, ca o prezență agresivă, invazivă.

În anii '20–'30 însă, mahalaua nu mai acoperea integral sensul periferiei, ea reușind, în decursul deceniilor, să se integreze vieții bucureștene – într-un mod original, sincretic –, împrumutând și adaptând propriei mentalități și propriului nivel economic și cultural normele de comportament citadine. Putem vorbi acum despre mahala mai cu seamă într-un sens psihologic, ca un strat permeabil, intermediar între Centru și Periferie, aparținând totuși celui de-al doilea. După 1900 în special, odată cu începutul procesului de industrializare, forța de muncă din mediul rural începe să migreze spre oraș, stabilindu-se mai cu seamă în comunele suburbane, care iau – masiv după 1930 – locul tradiționalelor mahalale⁶ și al căror profil agricol dispare sub impulsul noilor industrii. Acest *hinterland* cuprinde colonii de muncitori, țărani, dar și bucureșteni, care lucrau, la început, mai ales în fabricile de cărămidă care răspundeau dezvoltării imobiliare fără precedent. Alături de ei, în periferii sau chiar la marginea acestora, în gropile de gunoarie sau pe maidane (în ceea ce sociologii numesc *bidonvilles*, *favelas* sau *shanty-towns*⁷), îi întâlnim pe cei mai săraci locuitori ai Capitalei, precum și pe proscrișii societății: țigani, tâlhari, cerșetori etc. Față de acești lumpeni și paria ai perioadei interbelice, urmașii mahalagiilor caragialești apar deja ca bucureșteni vechi, infuzați de spiritul citadin.

Critica și, în general, lumea literară au sesizat și au acceptat destul de târziu faptul că mutațiile majore intervenite, în ultimele decenii, în structura de ansamblu a orașului se reflectau într-o nouă sensibilitate și într-o viziune total diferită de aceea a lui Caragiale. Mai mult, după război, o serie de prozatori, proveniți în special din reporterii la publicațiile de stânga precum „Cuvântul liber”, selectează o altă arie a marginalității, aceea a periferiei, sufocată de mizerie, boală, violență, înapoiere. Vom încerca, în cele ce urmează, să arătăm oglindirea celor două ipostaze ale fenomenului marginal bucureștean în proza și, în particular, în romanul românesc interbelic.

⁵ Pompiliu Constantinescu, *Poezia personajilor lui Caragiale*, în *Studii și cronici literare*, BPT, București, Editura Minerva, 1981, p. 45.

⁶ Adrian Majuru, *Cum trăiau românii odinioară*, București, Adevărul Holding, 2011, p. 227.

⁷ Pásztor Gyöngyi și Péter László, *Segregare socială și spațială*, în *Enciclopedia dezvoltării sociale* (coordonatori Cătălin Zamfir și Simona Stănculescu), Iași, Editura Polirom, 2007, p. 534.

Într-un articol radiofonic din 29 iunie 1938, G.M. Zamfirescu insista asupra deserviciului pe care Caragiale îl făcuse „lumii de la fund”⁸. De bună seamă, scriitorul era preocupat și de receptarea adecvată a mesajului ciclului său, *Bariera*, rămas, până la urmă, neterminat. Dacă autorul lui *Conu Leonida* trăia – spune el – într-o „imensă mahala, întinsă de la marginile orașului și până la centru”⁹, alcătuită din oameni hotărâți să parvină cu orice preț, imitând fasonul unei protipendade care, la rândul ei, maimuțarea Apusul, prozatorii interbelici, obișnuiți de pe front cu o realitate terifiantă, își vor îndrepta privirile mai cu seamă asupra periferiei. Modelele nu sunt deloc de neglijat, amintindu-se două dintre ele: *Azilul de noapte* al lui Gorki și drama *Periphérie* (1925) a praghezului František Langer¹⁰. Care sunt, în opinia lui G.M. Zamfirescu, principalele trăsături distinctive ale celor două entități? Mahalaua reprezintă, nici mai mult, nici mai puțin, decât „un apendice al centrului”¹¹, direct influențat de acesta, și căutând, cameleonic, să-l copieze în vocabular, gest, gust pentru confort. De asemenea, mahalaua este specific românească, având un caracter național. Discutabilă, desigur, această decuplare totală a periferiei de mahala, cu amendamentul intuiției corecte a resorturilor sale morale. În schimb, ultima idee a scriitorului, aceea a caracterului național al mahalalei, merită o lămurire. Caracterul bucureștean cuprindea, în imaginarul colectiv național, și această trăsătură caracteristică, „mahalagismul”, fixat magistral în personajul Mitică, distilatul genial al unor monocorzi chimiți, domni Nae și al altor „tipuri bucureștene” care circulau în secolul al XIX-lea în literatura noastră. Prin contrast, periferia, realitate socio-culturală sincronică, transnațională, ieșise la rampă în literatura universală, ca sălaş al celei mai numeroase clase sociale a epocii industriale. Calificativul „mahalagiu” cunoștea deja, de mai multă vreme, un sens peiorativ¹², de care G.M. Zamfirescu și congenerii săi fac toate eforturile să vadă eliberat spectrul uman al scrierilor lor.

Intervenția lui G.M. Zamfirescu vine la capătul unei perioade de peste 10 ani în care apăruseră numeroase volume de povestiri și un număr semnificativ de romane dedicate vieții periferiei, un topos cu mize și modalități de reprezentare care îl plasează în cu totul altă direcție decât aceea a emulilor lui Caragiale. Spuneam mai devreme că mahalaua și periferia, termeni interșanjabili, până azi, în vorbirea curentă, reprezintă două vârste ale spațiului marginal. Ca manifestări simultane – în anii ’20–’30 –, ele trebuie considerate, în context social și cultural, entități diferite, în ciuda caracterului lor permeabil. Aceste precizări taxonomice

⁸ G.M. Zamfirescu, *Mahala și periferie*, în volumul *Articole vorbite. Conferințe radiofonice*, București, Editura Cartea Românească, 1974, p. 247.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Paginile de memorialistică și interviuri ne edifică însă asupra predilecției pentru modele mai vechi: Balzac, Zola, Maupassant, Dostoievski.

¹¹ G.M. Zamfirescu, *op.cit.*, p. 249.

¹² În articolul *Segregare socială și spațială*, Pásztor Gyöngyi și Péter László consideră termenul *mahala* „utilizat în special în contexte istorice și caracteristic orașelor interbelice. Totodată, *mahala* are un sens peiorativ foarte puternic [...]” (*Enciclopedia dezvoltării sociale* (coordonatori Cătălin Zamfir și Simona Stănculescu), Iași, Editura Polirom, 2007, p. 533).

vin să ordoneze o realitate complexă, care nu se lasă prinsă în plasele cu ochiuri mari ale exegezelor mai vechi. Aceste medii au fost transfigurare literar din perspective și cu modalități uneori total diferite. Cu toate acestea, purismul în numele unei singure perspective este, în majoritatea cazurilor particulare, imposibil de susținut. Există aproape peste tot destule puncte de convergență, în care vedem contopite ambele maniere. Acest lucru este vizibil mai ales înainte de anii '30, la Vasile Demetrius (*Tinerețea Casandrei*, 1913) și la Carol Ardeleanu (atât în *Diplomatul, tâbăcarul și actrița*, din 1926, dar și în *Casa cu fete*, din 1931), dovedind că observația realistă (miza declarată a celor doi autori) nu putea face abstracție de miturile moderne ale mahalalei, încetățenite prin grila caragialescă. Abia după ce periferia va fi descifrată preponderent prin lentilă ideologică, ea se va sustrage total acestor stereotipii.

Pentru a susține cât mai clar ideea acestei decuplări în studierea literaturii dedicate suburbiei bucureștene după Primul Război Mondial, să spunem că între romanele mahalalei și cele ale periferiei se pot stabili câteva serii de diferențe, de care ne vom ocupa în continuare. În primul rând, locul viziunii comico-satirice (omniprezentă la Damian Stănoiu, Mihail Celarianu sau Gib Mihăescu și mai puțin în romanul lui Tudor Teodorescu-Braniște¹³, care oferă mai degrabă, în spirit de parabolă, mostre de umor negru) este luat de înțelegere și compasiune, de necesitatea, sub influență naturalistă, a descrierii unor cazuri în care determinismele sociale își exercită tirania asupra destinului. În consecință, în locul caracterului experimental al romanelor „caragialești” (epistolar, dramatizat etc.), aici va prima (cel puțin în intenții) o formulă dur realistă. În practică, tocmai atitudinea prea implicată a autorilor va obtura obiectivitatea punctului de vedere, observația fiind adesea întreruptă de inoportune efuziuni lirice. Vasile Demetrius, unul dintre pionierii promovării periferiei, autorul unui roman pe nedrept ignorat astăzi, *Tinerețea Casandrei* (1913), pune această viziune gravă atât pe seama unui substrat ideologic, cât și a unui *background* autobiografic. Iată ce declară el, într-un interviu luat de Felix Aderca, despre originea diferențelor de viziune și temperament dintre el și autorul *Momentelor*: „Îndurasem multe asprimi, viața îmi arătase fața ei cea mai crudă și mai jalnică. A trăi n-am simțit că e o voluptate și n-am găsit în mine îndemnul să râd de oameni numai fiindcă sunt proști. Realismul lui Caragiale mi se părea aranjat, artistic, în vederea ironizării. Am zugrăvit lumea așa cum o vedeam eu, cu milă, cu dispreț, cu frățietate și suferind laolaltă cu ea”¹⁴. De observat că, încă înainte de Primul Război Mondial, deci anterior cu două decenii

¹³ Pentru ilustrarea paradigmei românești a mahalalei bucureștene, având ca referință lumea lui Caragiale, am selectat scrieri dintre cele mai diverse: Tudor Teodorescu-Braniște (*Fundătura Cimitirului No. 13*, 1932), Damian Stănoiu (*Camere mobilate*, 1933), Mihail Celarianu (*Polca pe furate*, 1934) sau Gib I. Mihăescu (prima parte a romanului *Zilele și nopțile unui student întârziat*, 1934). Spiritul caragialesc transpare însă și din alte – destul de numeroase – romane interbelice, printre care amintim *Craii de Curtea-Veche* de Mateiu Caragiale sau *Enigma Otiliei* de G. Călinescu.

¹⁴ Vasile Demetrius, *Scrieri alese*, vol. II, ediție îngrijită, prefață și note de Margareta Feraru, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 11.

pledoariei lui George Mihail Zamfirescu pentru diferențiere, grila aplicată de Caragiale lumii mahalalelor isca deja controverse. Era respinsă nu doar viziunea artistică, considerată artificială, construită, ci se pune, chiar dacă mai mult intuitiv, problema unei realități sociale diferite.

Dacă la Mihail Celarianu sau Damian Stănoiu, în absența comentariului auctorial, personajele se distingeau în special prin limbaj, la George Mihail Zamfirescu, Barcaroiu sau Carol Ardeleanu naratorul se implică adesea, prin izbucniri patetice sau comentarii moralizatoare, orientând lectura. În *Periferie*, de pildă, o insuportabilă greutate pare că scufundă în catastrofă orice aspirație spre fericire a oamenilor. Asistând la neputința de a se sustrage destinului tragic, cititorul are senzația că i se perindă pe dinainte, ca în tragedia greacă sau ca în poemele homerice, nu istoriile unor oameni vii, ci ilustrările unor legi abstracte. Gândurile lui Mitru, personajul principal, amintesc reflecțiile amare ale lui Ahile sau Hector, atunci când înțeleg că faptele lor se lovesc de voința zeilor, iar realitatea este doar împlinirea regiei olimpene.

Locul ironiei este luat de compasiunea pentru cei umili. Acesta este, de altfel, punctul în care prozatorii noștri sacrifică observația în favoarea unui lirism factice. În genere apreciat de critici, *Maidanul cu dragoste* poate sluji drept exemplu de idealizare a lumii înfățișate, cu prețul sacrificării autenticității. Anumite personaje și situații par simple experimente de laborator și obiecte de recuzită, în ciuda intenției lui Zamfirescu de a oferi imaginea unei complexități psiho-comportamentale fără precedent în literatura genului la noi. Dacă autorul aspiră să dea o *Comedie umană* a mahalalei bucureștene („Mahalaua cu nume rușinos” este, de fapt, prototipul periferiei antebelice în viziunea sa), prin aglomerare de personaje, psihologii și situații, de viață într-un cuvânt, rezultatul este contrar celui scontat. Impresia de senzațional ieftin, de contrafăcut artistic rezidă în violența fizică și verbală gratuită, în erotismul înfățișat în ipostaze căutat bizare. Imaginile livrești de cea mai îndoielnică factură, limbajul confecționat din materiale vetuste, bombastice, inadecvate, nu servesc scopului urmărit. La acestea se adaugă o anumită liricizare extinsă pe pagini întregi, parazitara narațiunii, total nepotrivită observației realiste. Ca și cum nu era de ajuns, spre finalul romanului își fac simțită prezența și accentele ideologice manifeste, inautentice în viața unor indivizi care, până în acel moment, nu dăduseră nici un semn de conștiință revoluționară. Un ton sublim, inadecvat, răsare în clipele cele mai dramatice, dezamorsând ca prin farmec tensiunea care ar trebui să domine personajele (și cititorul).

Superioare, în majoritatea cazurilor, din punct de vedere artistic, romanele mahalalei anilor '30 urmăresc supraviețuiri și metamorfoze interesante ale temelor, tipurilor și situațiilor caragialești. Stabilirea filiațiilor posibile cu lumea micii funcționării, a damelor și a lichelelor de tot soiul de la 1900 este aici un *modus operandi*. Să luăm câteva exemple de devenire a acestei lumi, împrejurul căreia contextul politic și social neliniștitor (ne aflăm în anii crizei și ai recrudescenței mișcărilor extremiste) țese un cadru cenușiu, pe care, de altfel, mahalaua îl împarte cu periferia. S-au schimbat, mai întâi, contururile desenului, devenite mai pregnante, mai explicite. Abdicările morale ale personajelor nu mai sunt doar sugerate, ca în

Om cu noroc! de pildă; sondarea resorturilor psihologice a faptelor personajelor intersectează deseori domeniul teratologic. Efervescența unei epoci mult mai dinamice, mai dezinhibate și mai radicale din punctul de vedere al opțiunilor ideologice și politice se regăsește în extremismul delirant al unora dintre aceste personaje. Nimic din bonomia, furiile benigne și protocolul *fin de siècle*, cu naivele-i reprezentări ale unei societăți tinere, nu mai răzbate până aici. Xenofobia și intoleranța devin pilonii barbariei presimțite de un scriitor militant ca Tudor Teodorescu-Braniște. Comicul de situație urmează scenariu împrumutat parcă din recuzita filmului mut, lăsând cititorului un gust amar. „Succesele” escapadelor donjuanilor lui Gib Mihăescu sau Damian Stănoiu prin familiile îmburghezite și îmbătrânite în viciu ale mahalalei bucureștene dezvăluie deja inestetice maladii degenerescente, anunțând pe Călinescu. O lume așezată pe temeliile șubrede ale provizoratului și a lipsei de identitate – chiriași discreți, comuniști în ilegalitate, studenți grăbiți, agenți sub acoperire, „fete”, „țațe” și „neni” – trăiește în viteză și fără complicații; printre oameni plutește îndemnul la acel *carpe diem* din preziua marilor furtuni. Doar forfota inutilă mai amintește de carnavalescul mahalalei lui Caragiale.

Diferit în cele două tipuri de roman este și mediul înfățișat. Lumea lui Jupân Dumitrache, a Vetelor, Zițelor și a Miticilor, deși nu ducea lipsă de urmași, după cum am văzut, începea să fie percepută, după 25–30 de ani, ca un topos demodat, inadecvat realităților cotidiene. În ciuda originii plebeie, observăm că eroii romanelor mahalalei interbelice nu aparțin, în general, păturilor propriu-zis sărace. La fel ca părinții și bunicii lor literari, ei sunt adesea ampoloiați, studenți, negustori, avocați, într-un cuvânt membri ai micii burghezii. Proza periferiei își va îndrepta atenția către alt mediu. În primul sfert al secolului al XX-lea, când zona periurbană bucureșteană se înfiripă – odată cu punerea bazelor activității industriale, și înaintea reformei agrare din 1921 –, periurbanul i-a apărut lui Lovinescu perfect integrat artistic tabloului mai vast al literaturii țărănești. Drama dezrădăcinării țăranilor săraci, veniți la oraș în căutarea unui loc de muncă, desprinderea de un mod de viață patriarhal și proiectarea lor într-o lume nouă, străină și ostilă, iată tema predilectă. Modelul central este, desigur, Zola, urmat în „studiile” sale sociale, de la *L'Assommoir* la *Nana* și la *Germinal*. Exodul are efecte majore atât în spațiul rural, cât și în cel citadin. Inadaptarea funciară, condițiile precare de muncă și de trai, violența, alcoolismul, șomajul sunt coordonatele realității dure de care se izbesc cei care și-au părăsit bucata de pământ¹⁵ în schimbul iluziei unei vieți mai bune. Atmosfera consona cu ideologia

¹⁵ Fenomenul ia, în anii '20--'30, o și mai mare amploare. Sporește acum numărul celor dornici de a-și încerca norocul în marile orașe, mai cu seamă în Capitală. Motivul cel mai frecvent pentru care ei își părăsesc familiile și se îndreaptă spre București, unde muncesc aproape tot anul în construcții, comerț, salubritate etc., este – după cum reiese din minuțioasele anchete întreprinse de discipolii lui Dimitrie Gusti – terenul agricol devenit insuficient prin fărâmițarea loturilor, ca urmare a succesiunilor. Mediul rural se confruntă cu un surplus de forță de muncă, provenit în principal din „prea marea îngrămădire a populației rurale pe suprafața arabilă a țării”. (*Alți București interbelici: studii și cronici gustiene*, antologie de Zoltán Rostás, București, Editura Vremea, 2014, p. 103).

sămănătoristă a orașului-devorator, Moloch hrăpăreț, în ale cărui pânțece ard jertfele omenești, astfel că tema nu-și putea amâna debutul în marea literatură. Ion Ursu, eroul lui Sadoveanu, cutreieră, spectral, drumul între satul de care nu-l mai leagă nimic, în urma infidelității nevestei, și cârciuma de la marginea orașului, în care îl așteaptă moartea. Motivul deznădăcinării își face loc și în romanele lui V. Demetrius (*Tinerețea Casandrei*) și la F. Aderca (*Domnișoara din Strada Neptun*), în care viața cea nouă și fondul originar se găsesc într-o incompatibilitate cu efecte devastatoare pentru țăranul Păun Oproiu și fiica sa, Nuța, femeie fatală în genul Nanei lui Zola. În nuvelistica lui L. Rebreanu, pe filieră rusă vin personajele și situațiile din *Culcușul* sau *Golanii*: eroi din galeria vagabonzilor gorkieni. cărora apăsarea nemiloasă a unui mediu le declanșează crize de proporții.

Spre deosebire de mahala, care are ca referință predilectă centrul, cu eleganța și luminile sale, lumea de la marginea orașului – alcătuită în special din proletari, outsiders, tâlhari, minoritari etc. – rămâne de obicei total ruptă de binefacerile civilizației, ancorată în sfera unor grave probleme sociale. Este un univers autonom, din care Micul Paris se întrezărește uneori prin ușa întredeschisă. O adevărată prăpastie separă modul său de viață, pe alocuri medieval, de confortul și binefacerile secolului. Constantin Barcaroiu pune înaintea romanului său din 1935 un fel de *Cuvânt-înainte*, o fișă caracteriologică a periferiei, într-un stil patetic, plin de retorică gazetărească, emanând o puternică notă acuzatoare: „Acolo unde civilizația n-a mai putut să-și întindă asfaltul sau piatra; acolo unde nici Statul, nici Comuna și nici *inițiativa particulară* n-au parvenit; acolo – între țară și oraș – unde ograda se confundă cu trotuarul, trotuarul cu drumul, drumul cu maidanele, unde nu este nicio linie de demarcație între ele; acolo unde nu a pătruns decât lumina soarelui și pâlpâirea lumânării, unde întunericul se întovărășește cu noroaiele și arșița cu praful, – acolo, la porțile metropolei, se ridică fantomatic și brusc – ca un înspăimântător contrast, – o altă așezare omenească... un fel de cenaclu primitiv... unde casele – dacă se mai pot numi astfel – având ferestre, n-au geamuri, având uși, sunt sparte, având acoperișuri, plouă tot așa de bine prin ele ca și afară!...”¹⁶. Și rechizitoriul continuă cu imaginea caselor sprijinite în bârne, cu sifilisul, tuberculoza și foamea, cu violurile și violența asupra femeii, cu copiii goi, plini de păduchi și subnutriți, cu gropile de gunoi, alcătuiind un tablou în culori tari, cu scene apocaliptice amintind de Hieronymus Bosch. La fel ne întâmpină periferia și în preludiul la volumul de schițe *Republica Barbă-Rasă* a lui Paul I. Daniel, unde memorabilă este imaginea „statului în stat”, cu geografie, granițe, legi și economie proprii, și în romanul Sărmanului Klopștock.

Cea mai semnificativă deosebire pentru studiul nostru constă în speciile literare din care cele două tipuri de roman – al mahalalei și al periferiei bucureștene – se nutresc. Reluări și adaptări ale temelor și procedeelelor caragialești, cele dintâi sunt tributare genului scurt: schițe, momente, portrete. *Fundătura Cimitirului No.13* (1932), de pildă, este un *remake* caragialesc plasat în epoca interbelică, implicând, ca circumstanță agravantă, ideologia și obsedantele realități ale anilor '30. O probă

¹⁶ Constantin Barcaroiu, *Periferie*, București, 1941, p. 7.

de virtuozitate oferă Mihail Celarianu, care, în *Polca pe furate*, valorifică „telegramele”. Trebuie însă spus că la el, ca la mai toți ceilalți enumerați înainte, atmosfera caragialescă e tributară și altor urmași ai maestrului, ca Brăescu sau Bassarabescu. Talentul său constă în surprinderea precisă a diverselor tipuri de superficiali de extracție mahalagescă și a registrelor lingvistice aferente – de la cel colocvial la cel impregnat de un lirism dulceag, de la tâmpenia cazonă la pălăvrageala incontinentă a funcționarelor, de la șiretenia țărănească la stilul, ornat cu flori de ipsos, al politeții de cartier. Intenția este de a sugera că, sub masca comică a superficialității și lipsei de educație a personajelor, se ascund vicii mai profunde. Cu toții sunt desfrânați, mincinoși, lacomi, invidioși și vulgari. Intriga urmează o linie detectivistică, în care elementele puzzle-ului se luminează reciproc, dezvăluind, în final, proporțiile catastrofei morale. Nicio undă de simpatie nu se simte față de această umanitate tarată, trăsătură de altfel comună scriitorilor mahalalei.

De cealaltă parte, un rol central în crearea unei adevărate maniere de a investiga periferiile bucureștene l-a avut reportajul, „specie a jurnalisticii, situat la granița dintre document și literatură, alături de memorialistică sau jurnalul de călătorii”¹⁷. Inițial slujind anchetei sociale, în „România muncitoare”, „Adevărul” lui C. Mille sau în ziarele conduse de N.D. Cocea (după cum aflăm dintr-o excelentă prefață a lui Dan C. Mihăilescu la volumul lui F. Brunea-Fox, *Memoria reportajului*¹⁸), reportajul dobândește cu timpul o existență de sine stătătoare, ca specie a prozei. „Într-o epocă în care senzația, emoțiile, experiența de orice gen deveneau ca de la sine literatură, adăugând Realului particule radical transformatoare – *supra, infra, anti, hiper* – reportajul devenea privirea în oglindă a cotidianului, o privire fascinată sau letargică, tulbure sau de o sadică luciditate, interogativă sau proiectivă, agitatoare sau falsificatoare, disperată sau sceptică, dar o privire nu *coborâtă* în oglindă, în realitate, ci una care *absoarbe* realitatea, care făcea din *contemplație* o *incursiune agresivă*”¹⁹. Aceste trăsături ale reportajului trec și în roman, căci cei mai mulți dintre acești reporteri-prozatori sunt avizi să utilizeze experiența „de pe teren”. Proza scurtă pare însă că se pretează mai ușor acestor adaptări. Panait Istrati și Alexandru Sahia colindă porturile și fabricile, Tudor Arghezi, în *Poarta neagră*, împărtășește experiențele detenției la Văcărești. Cei care transformă reportajul într-un gen literar sunt însă Brunea-Fox și Geo Bogza. Cel de-al doilea dedică el un ciclu de reportaje spectacolului cotidian al periferiei bucureștene, cu tristețile și ororile sale: groapa de gunoi și locuitorii ei care duc un război nesfârșit cu șobolanii; cruzimea cu care sunt uciși câinii vânați de hingheri; vagoanele de clasa a doua ale tramvaielor, arhipline la primele ore ale dimineții etc. Spectrul uman îmbrățișat de reportajele lui Brunea-Fox depășește prin întindere tot ceea ce au izbutit înaintașii și contemporanii săi. El epuizează mediul periferiei (slujnicele gravide alungate din serviciu, mamele crescându-și nou-născuții în centre mizere sau ajunse de-a dreptul sub podurile Dâmboviței, șatrele de țigani,

¹⁷ *Dicționar de terminologie literară*, București, Editura Științifică, 1970, p. 276.

¹⁸ F. Brunea-Fox, *Memoria reportajului*, București, Editura Eminescu, 1985, p. 20.

¹⁹ *Ibidem.*, p. 13.

lucrătorii la deratizare, circarii ambulanți, criminalii de la barieră etc.) și mahalale tradiționale și decăzute (Crucea de Piatră – devenită, în anii '30, obiectiv turistic pentru străinii care vin aici atrași de pitorescul agresiv al străzilor, dar și pentru faima Bucureștilor de oraș al pierzaniei –, cu prostituatele, peștii, patronii de localuri, locatarii zonei etc.). Senzația aceasta de „filmare” selectivă a realității, alegând, aproape cadru cu cadru, doar secvențe semnificative în conturarea unei infrarealități, domină în romanele periurbanului. Capitolele primei părți a romanului lui Barcaroiu, de pildă, sunt, luate în parte, scurte secvențe reportericești: comunistul Petre împărțindu-și unica pâine copiilor înfomețați, dubla crimă a potcovarului Kovaci (scenă pe care apetența pentru descrierea detaliului morbid o face aproape insuportabilă) sau spânzurarea aceluiași. Tendința de a șoca la tot pasul cititorul prin prezentarea succesivă a unor cazuri „tari” conduce însă la sacrificarea impresiei de autonomie a universului românesc, în favoarea unui potențial senzațional forțat dincolo de limitele firescului.

În fine, diferențe există și la nivelul utilizării registrelor limbii, însă aici lucrurile iau o turnură bizară. Comicul de limbaj, izvorât din folosirea defectuoasă a limbii, în special a neologismelor, este preluat, desigur, de la Caragiale. Pretenția de educație, onorabilitate și, adesea, chiar de mondenitate îi face pe eroii mahalalei interbelice să vorbească și să scrie adesea „caragialește”, adică abuzând de clișeele jurnalistice și mimând atitudini desprinse din literatura de colportaj. Scopul rămâne acela de a caracteriza aceeași societate hibridă, în care rămășițele rurale răzbat adeseori prin pojghița subțire de urbanitate. Domnișoara dactilografă Froubine Martirian din romanul epistolar *Polca pe furate* de Mihail Celarianu (numele este, de asemenea, sugestiv, iar procedeul – folosit până la sașietate la prozatorii interbelici) își întemeiază pretențiile de onorabilitate pe cutuma populară a deplinei inocențe în fața pericolelor pe care le vehiculează actul artistic: „Că eu, după cum știți, nici la teatru nu mă duc, nici la cinematograful, și nu citesc nici romane de alea care văd că toate colegele mele citesc și rād pe înfundate. Atât sunt vinovată și eu că am citit *Istoria românilor* și *Din amintirile mele*, de domnul doctor Severineanu, care după asta a și murit. Și pe alea le-am luat tot gratis, că mi le-a dat chiar domnul Acelereanu, de la bibliotecă. Dar nici pe alea pot să spun că nu le-am isprăvit, dar le-am lăsat acolo pe masă”²⁰. Romanul este, de altfel, un muzeu al registrelor verbale ale mahalalei. Afectând invariabil o cultură onorabilă, autorii scrisorilor se împiedică la tot pasul în dezacorduri gramaticale, în utilizarea defectuoasă a neologismelor și în pocirea cuvintelor și a expresiilor străine („*Alaboner*”²¹; „*Tel metri te valē*”²²).

În schimb, surprinzător pentru niște scriitori decizi să facă cunoscută publicului imaginea nevoalată a existenței periferiei, la Carol Ardeleanu, Barcaroiu sau Zamfirescu particularitățile lingvistice nu prezintă nicio importanță. În *Maidanul cu dragoste*, scriere totuși superioară celorlalte de același gen, personajele

²⁰ Mihail Celarianu, *Polca pe furate*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1983, pp. 42–43.

²¹ *Ibidem.*, p. 76.

²² *Ibidem.*, p. 78.

se profilează extrem de palid prin prisma limbajului. Neindividualizate sunt și față de discursul auctorial, exprimându-se, indiferent de context, preponderent „literar”, adesea într-un stil retoric, grandilocvent. Fane, pușcăriașul din Cotroceni, unul dintre cele mai contrafăcute personaje ale cărții, vorbește ca un erou romantic, ca un „cetățean al Universului” descins cu un ceas în urmă în București. Există, este clar, o limită a pudorii lingvistice peste care – cu firave excepții la Barcaroiu – literatura interbelică nu trece. Cu toate că în paginile acestor romane ne sunt descrise cele mai atroce crime și bizarerii erotice, paleta lexicală a personajelor e lipsită de culoare. Nu întâlnim nimic din pitorescul violent al hoților lui Bozoncea, din *Groapa* și, cu atât mai puțin, din îndrăzneala lui Aldulescu sau din delirul licențios de la Adrian Schiop. Apare azi desuetă delimitarea explicită (uneori prin marcarea cu litere italice) a vorbirii personajelor, care „picură” – rar – câte un termen argotic sau câte un dezacord gramatical, de vocea narativă. Simțim, în ciuda solidarității ideologice și, uneori, identitare, cu mediul, o depărtare culturală care se cere subliniată, probabil pentru a nu produce confuzie în rândurile unui public (larg) încă insuficient familiarizat cu finețurile narrative. La fel ca în cazul apariției sonorului, care a schimbat complet datele artei cinematografice, limbajul suburban s-a impus mai timid și cu întârziere, modificând însă radical fața romanului. Prin această mutare, livrescul e înlocuit de autenticitate, de grija pentru redarea culorii locale, clișeizarea realității lasă loc observației nemijlocite.

Delimitarea celor două ipostaze literare ale marginalului bucureștean reprezintă o problemă complicată, căreia nu avem, desigur, pretenția să-i aflăm o rezolvare imediată și definitivă. Considerăm însă utilă pentru istoria literară orice tentativă de reconstrucție a evoluției acestora dintr-o perspectivă mai cuprinzătoare, implicând discipline ca sociologia, istoria, antropologia și geografia urbană. Periferia, la fel ca și Centrul și zona intermediară a Mahalalei (în sensul disocierii operate acum aproape opt decenii de George Mihail Zamfirescu, pe care am preluat-o, folosind-o în studierea temei în perioada interbelică) au trecut – și trec până azi – prin permanente metamorfoze. Observăm cum interesul scriitorilor se deplasează dinspre studiul mahalalei, ale cărei resurse artistice încep, în anii '30, să se epuizeze, către periferie, spațiu revelator de grave contradicții. Consecința pătrunderii observației realiste în cele mai obscure colțuri ale realității, aliniată preocupărilor romanului din întreaga Europă și din Statele Unite, nu este deloc de neglijat. Dilatarea fără precedent a spectrului social al romanului ne dezvăluie nu doar noi categorii tipologice, ci și caracterul bivalent al spiritului bucureștean, înglobând rafinamentul specific centrului și vitalitatea periferiei. Proza postbelică datorează mult conștientizării acestei rodnice dualități.

BIBLIOGRAFIE

Opere literare

- Ardeleanu, C., *Diplomatul, tăbăcarul și actrița*, București, Editura Casa Școalelor, 1926.
Ardeleanu, C., *Casa cu fete*, București, Editura Cugetarea, 1931.

- Barcaroiu, Constantin, *Periferie*, București, 1941.
 Bogza, Geo, *O sută șaptezeci și cinci de minute la Mizil*, București, Editura Minerva, BPT, 1968.
 Brunea-Fox, F., *Memoria reportajului*, București, Editura Eminescu, 1985.
 Celarianu, Mihail, *Polca pe furate*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1983.
 Demetrius, Vasile, *Scrieri alese*, vol. II, București, Editura pentru Literatură, 1967.
 Mihăescu, Gib I., *Zilele și nopțile unui student întârziat*, București, Editura Cugetarea, 1934.
 Teodorescu-Braniște, Tudor, *Fundătura Cimitirului No. 13*, București, Editura „Adevărul”, 1932.
 Zamfirescu, George Mihail, *Maidanul cu dragoste*, București, Editura Naționala Ciornei, vol. 1–2, 1933.

Lucrări de critică literară

- I.L. Caragiale interpretat de:, București, Editura Eminescu, 1974.
 Constantinescu, Pompiliu, *Scrieri*, 1, București, Editura pentru Literatură, 1967.
 Constantinescu, Pompiliu, *Scrieri*, 5, București, Editura pentru Literatură, 1971.
 Constantinescu, Pompiliu, *Scrieri*, 6, București, Editura pentru Literatură, 1972.
 Constantinescu, Pompiliu, *Studii și cronici literare*, București, BPT, Editura Minerva, 1981.
 Crohmălniceanu, Ovid S., *Literatura română între cele două războaie mondiale* (ediție revăzută), vol. I, București, Editura Minerva, 1972.
 Lovinescu, E., *Istoria literaturii române contemporane*, vol. III, București, Editura Minerva, 1981.
 Lovinescu, E., *Istoria literaturii române contemporane. 1900–1937*, București, Editura Librăriei Socec & Co., 1937.

Lucrări de sociologie, istorie, geografie urbană, antologii, enciclopedii, interviuri, dicționare:

- Alți București interbelici: studii și cronici gustiene*, antologie de Zoltán Rostás, București, Editura Vreamea, 2014.
Articole vorbite. Conferințe radiofonice, București, Editura Cartea Românească, 1974.
Dicționar de terminologie literară, București, Editura Științifică, 1970.
 Giurescu, Constantin C., *Istoria Bucureștilor*, București, Editura Sport–Turism, 1979.
 Kunisch, Richard, *București și Stambul. Schițe din Ungaria, România și Turcia*, traducere din limba germană, prefață și note de Viorica Nișcov, București, Editura Saeculum I.O., 2000.
 Majuru, Adrian, *Bucureștii mahalalelor sau periferia ca mod de existență*, București, Editura Compania, 2003.
 Majuru, Adrian, *Cum trăiau românii odinioară*, București, Editura Adevărul Holding, 2011.
 Vossen, Joachim, *București. Dezvoltarea spațiului urban de la începuturi până în prezent*, București, 2007.
 Zamfir, Cătălin, Stănculescu, Simona (coordonatori), *Enciclopedia dezvoltării sociale*, Iași, Editura Polirom, 2007.

ABSTRACT

The article is focused on the theoretical distinguish between “slum” and “periphery”, as well as on the representations of these socio-cultural concepts in the Romanian interwar fiction. On the one hand, we should keep in mind that, since the end of the 19th c., the “slum” is imagined both psychologically, as a state of mind, and geo-sociologically, as an earlier stage in the development of Bucharest’s suburban areas. Following in I.L. Caragiale’s footsteps, the “slum” was depicted by such novelists as Mihai Celarianu, Damian Stănoiu, or Gib Mihăescu. On the other hand, the “periphery”

represents a space newly created due to the expansion of the city, during industrialization. The social report was the non-literary genre which informed the realist fiction depicting this space and its specific social issues. George Mihail Zamfirescu, Carol Ardeleanu or Constantin Barcaroiu were the most significant novelists who dealt with this topos. This paper also aims to look at the gradual displacement from the cosmic and critical perspective on the "slum" to the compassionate and militant attitude towards the "periphery" and its social problems, in the Romanian interwar fiction.

Key-words: *slum, periphery, interwar-fiction, report.*